

JEMNITZ JÁNOS

A spanyol fasizmus jellegéről

A spanyol fasizmus jellegének és sajátosságainak összegezése természetesen rendkívül összetett feladat. Az elkövetkezőkben mégis erre teszünk kísérletet, egyúttal arra törekedvén, hogy ismertessük az idevágó legfontosabb szakmunkák eredményeit is.

Újabban G. D. H. Cole vetette fel a fasizmus különböző típusainak problémáját¹ megkülönböztetve azokat a fejletlen országokat, ahol a fasizmus sohasem vált tömegmozgalommá, ahol inkább földbirtokos, junker-réteg, a katonatiszti kaszt, a klérus és a monarchia társadalmat konzerváló reakciós törekvéseivel olvadt össze, s azokat a fasiszta rendszereket, amelyeknél a tömegbázis széles volt, a fasiszta vezető réteg munkás, paraszt, de elsősorban kispolgári, alsóbb középosztálybeli rétegekre tudott támaszkodni. A fasiszta mozgalmak e különböző szociális színezetéből következően e mozgalmak társadalmi programja is eltérő, s noha a fasizmus valamennyi árnyalatának közös jegye volt, hogy eltiporta a munkásmozgalmat, a szocialista törekvéseket, sőt a polgári demokrácia létformáit is, hogy a nagyburzsoáziát és a földesúri réteget a fasizmus mindkét variációja szanálta, a két válfaj között mégis jól érzékelhetőek a különbségek.

Spanyolország e két válfaj közül kétségtelenül a közép-európai, a magyar, lengyel fasizmus útjára emlékeztet. A spanyol társadalom szerkezete ezen országokéra hasonlít. Közismert az ország agrárjellege, ezen belül a feudális maradványokkal túlterhelt nagybirtokrendszer bénító túlsúlya. A városok fejletlenségével együttjárt a liberális polgárság számbeli gyengesége. A kulturális életre ott is a katolikus klérus monopóliuma nyomta rá a bélyegét. A kapitalista fejlődés Spanyolországban is kielezte a nemzetiségi ellentéteket. De a kelet-európai helyzettel szemben itt a gazdaságilag legfejlettebb területek (katalán és baszk) voltak a nemzetiségiek és az uralkodó kasztíliai nemzetiség éppen katonai és a központi bürokráciára támaszkodó erejével akadályozta meg a nemzetiségi burzsoázia szeparatista törekvéseinek érvényesülését.

A merev centralizmus mellett bénítóan hatott a konzervatív sovinizmus is. Spanyolország Franciaország szomszédja és a Franciaországban meggyökeredző polgári, forradalmi demokrata, majd szocialista gondolatok természetesen csakhamar visszhangot kaptak Spanyolországban is. De minthogy ez a francia hatás történetileg egybeesett a spanyol gyarmati birodalomnak részben francia felváltásával, majd a napoleoni megszállással, a reakciós körök a spanyol „franciák” (afrancesados), vagyis a haladást követők ellen már a XIX. század folyamán nemzeti-nacionalista érzelmeket tudtak ébreszteni, amelyek a népi tömegekben is visszhangot nyertek.²

A forradalmi fellendüléseket ellenforradalmi korszakok váltották fel, és Spanyolország XIX. századi politikai történetét ez ismétlődő erőpróbák határozták meg. Az ötödik forradalmi szakasz viharos éveiben (1868–1873), mikor a liberális polgárság és a földesúri—monarchista konzervatív körök összecsapása mellett egyfelől a proletariátus jelentkezett önálló erőként, másfelől az ultrareakciós, történetileg anakronisztikus karlista mozgalom veszélyeztette az uralkodó osztályok nyugalma, a „rendet”. A forradalmi hullám így végül is 1874-ben a liberálisok és konzervatívok nagy kiegyezésébe torkollott. Angol mintára Spanyolországban is kialakult a kétpárt rendszer, ami mögött társadalmilag itt is a nagybirtokos osztály és a burzsoázia kompromisszuma állott. A kompromisszum azonban itt — az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyaira emlékeztetően — magá-

¹ G. D. H. Cole : A History of Socialist Thought. Socialism and Fascism. London, 1960. 1—12. I. Cole az elemzés végeredményeként odajut, hogy a kelet-európai rendszerek fasiszta alaptendenciáját idézőjelbe teszi, alapjában ellenforradalmi reakciós rendszereknek tekinti, amelyek különböző mérvben színeződnek fasiszta vonásokkal.

² A történetírók (az újak közül I. Majszkij, G. Brennan stb.) egységes véleménye mellett e bigott, reakciós, népi idegengyűlöletet kitűnően érzékelteti szépirói eszközökkel L. Feuchtwanger : Goya c. regényében.

bafoglalta azt a feltételt, hogy a politikai hatalom a nagybirtokos osztály kezén marad, amely utat nyit a burzsoázia gazdasági fejlődésének.

A történeti fejlődés ezt a kompromisszumot alaposan kikezdte. A burzsoázia gazdasági megzomosodásával új igényeket jelentett be, s a polgári köztársasági mozgalom újrajelentkezésével egyidejűleg az agresszív reakció új pártosportosulásai is megszülettek. Mindez összefonódott az ipari proletariátus politikai színrelépésén kívül az utolsó amerikai gyarmatok elvesztésével, vagyis a spanyol nagyhatalmi múlt végleges letűnésével, valamint az új imperialista afrikai gyarmatszerző kísérletekkel, amelyeknél immár a burzsoázia egyes rétegeinek érdekei találkoztak a katonatiszti kasztéval.

A kiegyezés, a konzervatív és liberális párt blokkján alapuló restauráció (amely a magyar Ferenc József-i századvégre emlékeztet) az imperializmus viszonyai között szét-hullott. Ennek a folyamatnak előrehaladását, ismérveit újabban I. Majszkij akadémikus mutatta ki. Rávilágított az ipari-fináncburzsoázia megerősödésére, a nagybirtokosok legfelsőbb körének és az egyháznak kapitalizálódására.³

A strukturális társadalmi változásoknak, a konzervativizmus hagyományos bástyáinak belső átalakulása kihatott a politikai életre is. Majszkij szerint a restauráció politikai rendszere 1898—1917 között szétzilálódott, s az 1918 utáni szakaszban élte át krízisét. Már az első szakaszban megfigyelhető a pártok szétaprózódása (mind a konzervatív, mind a liberális blokkon belül megfigyelhető a jobb- és balszárny kialakulása, szociális, gyarmati és külpolitikai kérdésekben való meghasonlás, nem beszélve a nagy szerepet játszó személyi ellentétekről), általában a parlament szerepének további süllyedése, a végrehajtó hatalom, s ezen belül a hadsereg (amelyen a reakciós vezető militarista kaszt értendő) befolyásának növekedése, s általában XIII. Alfonz fellépésével a monarchia vilhelminus erőszakosan reakciós szereplése.⁴

Mindez még nem fasizmus, még nem összetéveszthető azzal, de a reakció hadalásainak kialakulását kell felmérni ahhoz, hogy két évtizeddel későbben nyomon lehessen követni a Franco-fasizmus kibontakozásának történetét. Az alapvetés annál fontosabb, mivel a tények abba az irányba mutatnak, hogy a fasizmus születésénél Spanyolországban ez a konzervatív reakciós tábor és nem a monopoltöke bábáskodott.

Az első világháború, az 1917-es forradalom, az európai forradalmi hullám, a spanyol munkás- és parasztmozgalom háború utáni fellendülése a társadalmi-politikai küzdelmeket természetesen kiélezte. Ezekhez hozzájárult az 1909-ben kezdődő afrikai marokkói háború, amely 17 éven át húzódott el, tovább növelte a hadsereg politikai súlyát és egy speciális gyarmati afrikai kasztot termelt ki. Az 1920-as évek elején Spanyolország vereséget szenvedett a marokkói törzsektől, és az a gyarmati vereség a monarchia, a katonatiszti kaszt presztizsveszteségére vezetett. Ugyanakkor a szociális elégedetlenség is fokozódott. Ilyen körülmények között született meg 1923-ban a Primo de Rivera-féle diktatúra, amely már a fasizmus közvetlen előzményeihez tartozik.

A Primo de Rivera-diktatúra a nem eléggé tanulmányozott kérdések közé tartozik. Az egykorú irodalomban egyaránt írtak róla mint katonai és mint katonai-fasiszta diktatúráról. 1945 utáni magyar nyelvű marxista irodalmunkban is megfigyelhető ez a kettősség. A Diaz válogatott előszavában V. Arroyo katonai diktatúráról ír,⁵ ezzel szemben az egyetemi jegyzet fasiszta diktatúráról beszél.⁶ Megjegyzendő, hogy egyik forrás sem indokolta meggyőzően, miért fasiszta, vagy miért katonai diktatúráról beszél. Helyenként a fogalmak keveredtek is. Az újabb marxista irodalom Primo de Riverát katonai diktatúrnak tartja. A teljes tisztázás feladatát azonban nem tekinthetjük megoldottnak. Majszkij akadémikus idézett műve már csak a végszóban, néhány rövid sorban foglalkozik a hétéves diktatúrával, a spanyol kommunista párt által kiadott párttörténet pedig csak az alapvetést adja meg nemzeti-politikai történetről, s zömében a munkásmozgalommal foglalkozik. Ebben az alapvetésben a szerzők a diktatúrát „a földbirtokos arisztokrácia és a finánc-oligarchia diktatúrájának” jellemezték, megjegyezvén, hogy a diktátor — bár mindkét osztály támogatására igényt tartott — erőszakos eszközeivel a nagybirtok túlsúlyát tartotta fenn.⁷

Mindez azonban erősen általánosított kijelentés, ami behatóbb vizsgálatot igényelne. Általában a spanyol burzsoázia gazdasági, politikai befolyásának, rétegződésének, e különböző csoportok érdekei érvényesülésének kérdése a legkevésbé feldolgozottak közé tartozik. Tény, hogy Primo de Rivera alatt a nagybirtokos, a dzsentri, katonatiszti,

³ I. M. Majszkij: *Iszpanija*. Moszkva, 1957. 386—392. l.

⁴ I. Majszkij: 1. m. 386—392, 401—415. l.

⁵ J. Diaz: *Válogatott cikkek és beszédek*. Bpest, Szikra, 1951. 6. l.

⁶ Legújabbkori egyetemes történet (1918—1955). Bpest, 1956.

⁷ *Historia del Partido Comunista de España*. Varsovia, 1960. 39. l.

bürokrata elemek foglalták le a politikai hatalmi posztokat, vagy az is, hogy a polgári liberális értelmiség a rendszer ostromozója volt. E tömör fogalmazás mégis túlságosan háttérbe szorítja Primo de Rivera ellentéteit a nagybirtokos arisztokráciával, ennek törekvéseivel, amelyeknek mégsem volt egyszínű szimpla képviselője.

A spanyol párttörténet szerzői egy helyen a lengyel–magyar politikai rendszert is „reakciós diktatúrának” minősítik, megkülönböztetve ezt az olasz fasizmustól. Vagyis ismét jelentkezik a fogalmak körülhatárolására való törekvés. Ez azonban nem könnyű feladat, amikor a való életben is keveredő jelenségekkel van dolgunk. Primo de Rivera ismeretesen olasz külpolitikai kapcsolatokat keresett, de a huszas évek derekán az ország belpolitikájában is olasz fasiszta reformokkal kísérletezett. Ennek egyik formája volt az Union Patriótica, a fasiszta egységes és egyetlen tömegpárt megteremtésére irányuló kísérlet. Emellett minden bizonnyal jelentősebb a korporációs rendszer meghonosítására irányuló törekvése, amelynek keretében az üzemekben a különböző munkáskövetelések esetében a munkás–tőkés fél között az állami megbízottak jutottak döntő szóhoz, s e bizottságok nem egy esetben megszavaztak szociális reformokat. Mindez bár a forradalmi munkásszervezeteket szétzilálta, nem találkozhatott a nagytőke teljes rokonszenvével. E kérdés azonban szintén a történetileg nem eléggé megvizsgált problémák közé tartozik. Világosabb azonban Primo de Rivera és a nagybirtokos arisztokrácia ellentéte. A történeti irodalom azonban ezzel sem foglalkozott eléggé. Sem Majszkij, sem a spanyol párttörténet nem tanulmányozta behatóan ezt az ellentétet. G. Brennan mintegy klasszikusnak tekintett könyve,⁸ valamint H. Thomas, P. Broué és Émile Témime újabb feldolgozása⁹ sem fordítanak gondot ennek az összefüggésnek megvilágítására. Az egykori magyar követségi jelentések szerint a kortársuk előtt ez az ellentét nem volt titok. Matuska Péter madridi ügyvivő 1928. június 2-i jelentésében így írt erről: „A conservatív jobboldali elemek és különösen a főnemesség kezdetől fogva bizonyos féltékeny idegenséggel viseltetett Primo személye és reformtörekvései iránt és kedvetlenül foglalt helyet az új tanácskozási testületben.”¹⁰ Matuska Péter ezzel az ellentét egyik forrását jelölte meg: a magas arisztokrácia nem nyugodott bele politikai félreállításába, látszatszerűen korlátozásába és szívósan törekedett a formák, a cortes és politikai kiváltságai visszaállítására. A politikai-hatalmi ellentétek mögött az a gyanu húzóódott meg, hogy Primo de Rivera esetleg — akárcsak kártérítési alapon is — de hozzányúl a nagybirtokhoz. Így a madridi arisztokrácia szalonok Primo de Rivera ellen fordultak.

A diktátor jobb- és baloldali ellenállásba ütközve a nacionalista propaganda-fogásokhoz folyamodott. Matuska Péter 1928 októberében jelenti a tábornok 1928 októberi beszédéről (amelyben az idegen nagytőke kiszorítását, a vállalatok nacionalizálását jelentette be): „Ez a kijelentés jellemző a mai rendszernek minden vonalon a chauvinizmusig terjedő irányára.”

A nacionalista propaganda azonban nem feledtethette a súlyos szociális ellentmondásokat. S a diktátor ellen fordultak még a rendszer sikerei is. Primo de Riverának sikerült Marokko „pacifikálása”, de ezzel egyszersmind felmerült a hadsereg leszerelésének szükségessége. Míhelyt azonban a tisztikarhoz, a tisztképző iskolákhoz hozzányúlt, megkezdődtek a katonai lázongások ellene. Mikor a liberális polgári elenzéssel, baloldallal, de az arosztokrácia jobboldali ellenzékével szemben a klérusnak adott újabb kedvezményeket, akkor ezzel az értelmiség és középosztály sorában szerzett új ellenségeket. A klérus maga is részben óvatoss volt, részben a diktátorral szemben meghasonlott, különböző irányzatok jellemezték. Egyes katolikus lapok támogatták a rendszert (El Debate), mások viszont (ABC, Epoca) a konzervatív jobboldali reakcióval rokonszenveztek. G. Brennan és H. Thomas rokonszenvezőbb emléket állít Primo de Riverának, mint a kortárs irodalom, és portréjának emberi árnyalása mellett kormánytevőkénységében is aláhúzzák a szociálpolitikai mellékzöngét. Brennan megállapítja, hogy a rendszer addig állott biztosan, amíg a gazdasági általános fellendülés tartott, s annak megszűntével együtt bukott el. Ezt a felfogást erősíti meg Matuska Péter 1929. november 30-i jelentése is: „Amidőn hazatérésem után a napokban felkerestem őt: azon kérdésekre, hogy mikorra várható a parlamentári rendszerre való áttérés, a miniszterelnök mosolyogva egy kézgyöngyintést tett, kijelentvén, hogy az áttérés nem sürgős, hogy az emberek dolgozni és keresni akarnak, s megunták a »politikuskok« játékaikat, akik mindig csak zavart akarnak kelteni.” Kétségtelen, hogy a diktatúrát a gazdasági válság, a népmozgalmak söpörték el, de előtte a diktatúra gyengülésében nagy szerepet játszott a konzervatív reakció ellen-

⁸ G. Brennan : The Spanish Labyrinth. Cambridge. 1960.

⁹ H. Thomas : The Spanish Civil War. London. 1960; Pierre Broué et Emile Témime : La révolution et la guerre d'Espagne. Paris. 1961.

¹⁰ Q.I. Küm. pol. 29. t. 245. cs.

zékisége is. Primo de Rivera diktatúrája éppen azt bizonyítja, hogy a reakciós hatalmi szövetség keretei között még az egyszemélyi diktátor sem volt képes megvalósítani azokat a szociális vagy politikai reformokat, amelyek terveinek középpontjában álltak. Az egyén-nél szemben erősebbnek bizonyultak az uralkodó osztályok és kasztok. Primo de Rivera radikális, fasizáló törekvései elháltak és a hagyományos konzervatív reakció kerekedett felül. Mindemellett Primo de Rivera hangsúlyozott nacionalizmusa, egypártrendszer-kísérlete, a parlamentnek a korporációkkal való ideiglenes visszaszorítása, a legmagasabb uralkodó körökkel szemben az alsóbb néprétegekhez való fordulása a fasizmus elő-történetének részét alkotja, még akkor is, ha — mint mondtuk — a diktatúrának nem ez volt a jellemzője.

A diktatúra bukása a gazdasági válság, a tömegmozgás mellett egyúttal a burzsoázia további előtérbe kerülését jelentette. S itt bukkanunk a Primo de Rivera korporációs rendszerének egy, a fasiszta mellett talán sokkal inkább feudális vonására. Matuska Péter jegyezte fel 1930 nyarán az átmeneti kormányokról, hogy míg Primo de Rivera hajlandó volt kedvezményeket nyújtani a munkásságnak, csak a „tűzoltó” követeléseket törte le erőszakkal, „ezzel szemben a mostani kormány, amely politikailag a polgári intelligencia és nagytőke érdekeit keresi, a munkásság jogos igényeivel szemben kevés érzékkel bír, viszont nélkülözi a tetterőt, hogy a sztrájkokat elfojtsa”. A magyar ügyvivő tehát a diktátor feudális-patriarchális szociálpolitikáját tartotta követendőnek a polgári liberális gyakorlattal szemben.

Csakhamar azonban a polgári liberális forradalom győzött. A diktatúra bukása magával sodorta a monarchiát is, s ezzel együtt a hadsereg, az egyház és a tradicionális pártok is diszkreditálódtak. A monarchista konzervatív és liberális párt teljesen letűnt, a nagyburzsoázia új pártokkal kísérletezett, a kispolgárság pedig a köztársasági pártokban tömörült.

1931 tavaszán az 1874-től uralmon levő nagybirtokos-nagytőkés blokk felbomlik és a monopalista nagytőke néhány csoportját leszámítva, a nagyburzsoázia veszi át vezetést.¹¹ Néhány hónap leforgása alatt azonban a tömegmozgalom révén a nagyburzsoázia képviselői kiszorulnak a kormányból, s 1931 decemberétől a kispolgárság pártjai lesznek az ország vezetőivé.

A kis- és középpolgárság kormányát a szocialisták is támogatták. A kormányzat azonban csakhamar a nagybirtok-nagytőke ellenforradalmi támadásának és a munkás-ság, parasztság forradalmi igényeinek kettős harapófogójába került. A kormány a nehéz helyzetben tehetetlennek bizonyult, s ennek következményeként az erők polarizációja folytatódott, mígnem 1936-ban polgárháborúig éleződött.

A reakció táborában a mai irodalom három irányzatot különböztet meg. Ezek közül csak egy felel meg több-kevesebb eltéréssel a német—olasz típusú fasizmusnak. Ennek körébe tartozik a Falange, a YONS stb., amelyeknek ismertetésére még visszatérünk. A másik irányzatot a monarchisták csoportja képviseli. A monarchisták maguk is két csoportra szakadtak. Az alfonsistákéra, amely az egyszerű restaurációra törekedett (a párt látható politikai vezére, A. Goicoechea, a nagykapitalisták ügyvédje volt), míg bizonyos fokig velük szemben álltak a Fal Conde vezette carlisták, akiknél a feudális—klerikális elem jobban kiütközött. Ez utóbbiak voltak jobban szervezve és Spanyolország Vendéjában, Navarrában az írástudatlan bigott katolikus parasztok ezreit tüdték a karlista zászló alá állítani.

A fasiszta és monarchista irányzat között az volt a közös, hogy mindkettő már 1931-től kezdve a köztársaság, az antiklerikális és antif feudális szabadelvű kormány erőszakos megdöntésére törekedett. Ebben az elhatározásukban nem kis szerepet játszhatott, hogy a kormány földreformot ígért, s meghirdette az autonómiát a nemzetiségeknek. Különböző antiklerikális törvényeket foganatosítottak (olyanokat, amelyeket Franciaországban már 30 éve meghoztak), s természetesen a militarista kaszt is fenyegetve érezte magát.¹² Mindez meggyőzően tanúsítja, hogy a progresszív kormányzatnak ellenállásba

¹¹ Historia del Partido Comunista de España. 65. l.

¹² A katonák helyzetét, pszichológiáját H. Thomas érzékelteti meggyőzően. Mint írja, a tisztikar Európa-szerte reakciós. Ezt azzal magyarázza, hogy a fiatal emberek (többségükben vidéki földesurak gyermekei) 20 éves fejjel szép egyenruhát kapnak, ők lesznek a bálok hősei. Egy-két évtizeddel később, mikor már családot alapítanak, a hadnagy—őrnagyv fizetésük kevés lesz, mikor azt látják, hogy „civil” évfolyamtársaik, akikkel érintkeznek, szakértelmük révén többet keresnek. Így kezdődik a polgári értelmiségiek gyűlölete. Eddig az egyetemes vonás. Spanyolországban azonban ezek a tisztek bizhattak az ismétlődő államcsínyekben, amelyek egyszeriben civil vetélytársaik fölé emelik őket. — Thomas hozzáteszi, hogy éppen az elszegényedett, a magyar dzsentrri tisztekre emlékeztető réteg volt az, amely a carlista mozgalom szervezésében kiemelkedett, amely Isten, Király kiáltással fanatikus és misztikus elképzelésekkel, a régi dicsőség visszavágásával együtt saját anyagi helyreállítását is beleértette. Ez a réteg vett részt az összeesküvésekben, minthogy a mérsékeltbb, alfonsista monarchisták, a gazdagabb nagybirtokosok, nagytőkések mind a kockázattól mind a miszticizmustól távol tartották magukat. — H. Thomas : i. m. 58—62. l.

kellott ütköznie. Az első komoly katonai felkelés már 1932-ben kirobbant, amelyben a hadsereg számos vezető tábornoja részt vett. A reakció ellentámadása mégsem erről az oldalról fenyegetett. Mind a fasiszta, mind a monarchista körök ezekben az években elszigetelődtek (ha jelentős gazdasági, hatalmi-katonai pozíciókkal rendelkeztek is). A reakció fő vonalát egy harmadik irányzat, az egyháztól támogatott Accion Popular képezte. Az 1932-es Sanjurjo vezette katonai felkelés mellett a fiatal köztársaság ellen az ellenforradalom másik támadását, egy Mindszenty formátumú főpap, Segura toledo bíboros vezette. Segura pásztorlevelei a kormányt nem döntötték ugyan meg, de a politikai helyzetet feszültté tették. Segura nem képviselt természetesen magánvéleményt. Barza György vatikáni követ már 1931 áprilisában azt jelentette, hogy Pacelli bíboros államtitkár véleménye szerint a madridi kormányzat Kerenszki szerepét játssza el Spanyolországban.¹³ Az istentagadó „kommunista” kormányzat megdöntésére a klérus Segura régimódi, feudális színezetű támadásai mellett más módszerrel is kísérletezett. Ennek az irányzatnak vált megtestesítőjévé a Gil Robles vezette Accion Popular, majd az e körül 1933-ban kialakult CEDA. 1933 és 1936 között a CEDA vált a reakció derékhadává. A CEDA és Gil Robles megítélésében az egykorú források hajlottak a fasiszta vagy fasiszáló tendencia megállapítására. Az újabb irodalom ezt a véleményt módosítja. A spanyol párttörténet a CEDA-ról mint ellenforradalmi pártalakulatról beszél. Azonban, miként Primo de Rivera esetében, Gil Roblesnél sem vegyítizta alakulattal állunk szemben. Gil Robles minden bizonynyal nagy katolikus tömegpártot szeretett volna létrehozni. Az újabb francia—angol feldolgozások mindezt összefüggésbe hozzák XI. Pius és Pacelli bíboros azon igyekezetével, hogy Európa-szerte katolikus centrum-pártokat hozzon létre. Spanyolországban ez a kísérlet azonban már eleve nem sikerülhetett. Az Accion Popular, majd CEDA a kormányzattal szemben ellenzéki mozgalomként indult, és a társadalmi erők polarizálódása mellett a középpártiság helyett a jobboldal falanxa lett. Az alsóbb katolikus néprétegeknek lehettek társadalmi reformigényeik, a magas klérus és főként a mozgalmat gazdaságilag fenntartó nagybirtokos-nagyitőkés rétegek a középpártiság és a reformok útját eleve elvágták. A CEDA szellemi vezére, Gil Robles maga a nagybirtokosok és a jezsuiták ügyvédje volt. Gil Robles a bonyolult helyzetben nem adott és nem is igen adhatott világos programot. Nem mondta meg, hogy elfogadja-e a köztársaságot, vagy sem, akar-e társadalmi reformokat, vagy sem. A reakció türelmetlen, elvakult képviselői így is liberalizmussal támadták. Barza György 1934 májusában jelentette a Vatikánból: „A püspökök és grandok, továbbá a szerzetesek jórésze türelmetlen”, noha a CEDA megerősödött, az 1933-as választásokon a legerősebb párt lett, s így — mint Barza írja — „a Vatikán óvatos, türelmes politikája igazolást nyert”.¹⁴

A CEDA azonban több volt, mint egyszerű ellenzéki, klerikális jobboldali párt. Igaz, hogy Gil Robles a gyakorlatban nem készült fegyveres államcsínyre, a gondolatlan azonban kacérkodott, s a baloldal erőszakos elfojtását szüntelenül hirdette. Az 1934-es aszturiai bányászfelkelés letörésekor Gil Robles volt a legkönnyörtelenebb megtorlás szorgalmazója. Gil Robles európai körutat tett és rokonszenvezően nyilatkozott Hitler-ről és mindenekeelőtt a katolikus klérussal szövetségben álló Dolfuss fasiszta jellegű diktatúrájáról. Gil Robles a választásokon a pontos és orszáépítő program helyett a köztársasági pártokat uszítóan támadó nyilatkozatokat tett, magát mint főnököt (jefe) nevezte.¹⁵ Az erőszak kultusza, a munkásmozgalom, sőt a köztársasági pártok, a polgári demokrácia gyűlölete, a ködös program, a személyes vezetés mind olyan vonás volt, ami Gil Roblest a fasizmushoz közelítette. Ezt maguk a fasiszták is így látták. Gimenes Ceballero, a spanyol fasizmus egyik úttörője így írt róla: „nyilvánvalóan fasiszta, nyilvánvalóan nacionalista volt”, de hozzátette, hogy mind ő, mind a CEDA „a tradicionális jezsuitizmus vatikáni politikájával a zsenialitást nélkülöző fattyú lelkek voltak”.¹⁶ S ebben az indulatoktól fűtött elhatárolódásban nemcsak az volt a kiindulópont, hogy Gil Robles a Vatikánra és nem Berlinre kívánt támaszkodni, hanem — mint jeleztük — inkább az, hogy Gil Robles törvényes úton remélte megszerezni a hatalmat. (Amit kiegészít Gil Robles monarchista beállítottsága és társadalmi platformjának elmosódottsága.) Először a jobbközéppárti, teljesen elkorrumpálódott radikális párttal kívánt koalícióra lépni, majd következett volna a koalíciós partner kormányból való kiszorítása, választások tartása öngigazolási céljából, végül az alkotmány módosítása.

Gil Robles-nek és a CEDA-nak ez a terve jóideig megvalósulni látszott. A munkásosztály ugyan megkísérelte útját állni, de 1934-es felkelése elbukott. Ezután Gil Robles

¹³ O.L. Kűn. pol. 29. t. 245. cs.

¹⁴ O.L. Kűn. pol. 29. t. 246. cs.

¹⁵ H. Thomas : i. m. 66—67. l.

¹⁶ G. Brennan : i. m. 280. l.

elérte a program első szakaszának megvalósulását: a koalíciót. A jobboldali irányzatú kormányzat munkásellenes terrorja azonban olyan visszahatást szült, a köztársaság oly nyilvánvalóan veszélybe került, hogy a reakció számára nem várt fordulat következett be: létrejött a népfront, s a népfront az 1936 februári választásokon meglepetésszerűen nagy győzelmet aratott. Ezzel Gil Robles és a CEDA legális győzelmének reményei zertefoszlottak. Tekintélye egyik napról a másikra megfogyatkozott, a CEDA bomlásnak indult, s az erők további polarizálódása révén a nyílt erőszakos ellenforradalmat hirdető fasiszta és monarchista irányzat erősödött meg.

Itt kell kitérnünk a tulajdonképpeni fasiszta irányzat keletkezésére. Erről a legjobb áttekintést H. Thomas nyújtja. Rámutat, hogy a faszizmus első alapvetését még G. Caballero végezte el Primo de Rivera idején. G. Caballero a latinság kultuszát hirdette, földközi tengeri nagyságról álmodott és Rómát tartotta a faszizmus centrumának. Hitler hatalomrajutása után a romacentrikus szemlélete módosult. 1931-ben R. Ledesma Ramos, volt madridi szegény diák újságot adott ki *La Conquista del Estado* (Az állam meghódítása) címmel. A lap a kormi náci párt programját követte. Erőszakot és harcot hirdetett, nem parlamenti küzdelmet. Kettőjük mellé szegődött a szintén középosztályból származó egyetemi végzettségű Onésimo Redondo, aki egyideig banktisztviselőként, majd a manheimi egyetemen spanyol lektorként tevékenykedett. Az utóbbi helyen került a náci befolyása alá. Ledesmával együtt ő alapította 1930-ban Valladolidban a *Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista* (általában JONS néven ismeretes) mozgalmat, amely háborút hirdetett a nemzetiségek autonóm törekvése, az osztályharcot valló munkásmozgalom ellen, valamint Spanyolország külső terjeszkedéséért (a megjelölt célkitűzés sek között ott szerepelt Gibraltár, Francia-Marokko és Algéria). A programnak volt szociális vetülete is: a profit ellenőrzése, büntetések előírása azok ellenében, „akik a nép nyomorával és tudatlanságával spekulálnak”. A német náciizmustól megkülönböztette őket viszont az, hogy a spanyol nacionalizmusha beletartozónak tekintették a katolicizmust. Ez nem jelentette a klérus elismerését, sőt a CEDA-t sem, amelyet szociális reformjelleg híján ők is „reakciós” alakulatnak tartottak. O. Redondo kísérlete, hogy a nacionalista szindikalista mozgalom számára a munkások között szociális bázist teremtsen, megbukott, s mindössze 3000 munkást sikerült toboroznia eszméi hirdetésére. Ekkor a JONS az egyetemisták körében kezdett szervező munkához.

Itt azonban ekkor már megvetette lábát egy másik fasiszta irányzat, amelynek az 1930-ban meghalt diktátor-ügyvéd fia, José Antonio Primo de Rivera volt a vezetője. A mozgalomnak 1933-ban adta a Falange nevet, lapjának az *El Fascio*-t választva. Szintén bizonytalanul misztikus kiáltványokat adott ki, az osztályok együttműködését, nacionalizmust, az állami hierarchiát, az erőszak kultuszát és a hitleri Németország példamutató voltát hirdette. Hosszabb előkészítés után 1934 februárjában a két szervezet, a Falange és a JONS egyesült. A párt vezetője José Antonio maradt.¹⁷

Az egyesült pártnak még így is nagyon kis tömegbázisa volt, s a politikai életben 1936-ig nem játszott számottevő szerepet. Ebben része volt többek között a spanyol társadalmi szerkezetnek is, annak, hogy a polgárság és kispolgárság nem oly népes itt, mint Olaszországban és Németországban, s így a reakció is inkább a hagyományos konzervatív-feudális módszerekkel kísérletezett. Másfelől a polgárság egyelőre maga sem érezte a Falange felhasználásának indokoltóságát. Idegenkedése ekkor még világosan megmutatkozott a fasizálódás ellen (a középpoljboldal még a CEDA törekvéseit is elhárította), amíg a baloldal legális letérésében ellensúlyozásában bízhatott. A népfront győzelme után a helyzet megváltozott. A Falange befolyása állandóan növekedett. A CEDA ifjúsági szervezete ezekben a hetekben csatlakozott Serrano Suñer-nek vezetésével a Falangehoz. A Falange tevékenységének főterülete az 1936 februártól júliusig eltelt hetekben a pánikkeltés, merényletek rendszeresítése, a politikai helyzet lehetetlenné tétele volt. A baloldali érzelmű politikusok, újságírók, bírák és rendőrtisztek ellen elkövetett gyilkosságok szála zömükben mind a Falangehoz vezettek vissza. A Falange azonban ekkor is a kiegészítő rohamcsoport szerepét töltötte be. A reakció ellentámadásának vezérkarát a hadsereg tábornoki kara képezte.

A monarchista érzelmű tábornokok s a monarchista politikusok már hosszabb ideje (1934 óta kimutathatóan) szövegették a fegyveres felkelés tervét. Folyamatosan megszerzték ehhez Mussolini, majd Hitler jóváhagyását is. A tábornokok felkelése a levegőben lógott, tudtak róla a köztársaság vezető politikusai, a külföldi követségek munkatársai. A militarista kaszt ellen néhány rendkívül erőltlen óvintézkedést tettek, ami nem akadályozhatta meg a felkelés kirobbanását. A felkelő tábornokok nem hirdettek meg világos programot. A monarchista tábornokok kezdetben a köztársaság védelméről beszéltek,

¹⁷ H. Thomas : i. m. 68—71. l.

s pusztán a kommunista-anarchista veszély elhárítását hangoztatták. A jelszavak és a valóság azonban teljesen nyilvánvalóan eltértek egymástól, s mindenki tudta, hogy a konzervatív reakció és a társadalmi progresszió élet-halálharca kezdődött meg.

1936 nyarán a reakció tábora távolról sem volt egységes. Februárig a reakció legfőbb reménye a CEDA és Gil Robles volt. Utána a CEDA jobbszárnyának vezére, a monarchista C. Sotelo lett a jobboldali üdvöskéje. C. Sotelo azonban köztársasági rendőrök bosszújának áldozatává vált. A meginduló katonai felkelésnek vezetését a monarchista Sanjurjo tábornoknak szánták. Sanjurjot repülőszerencsétlenség érte, így a felkelés vezetését Mola, Franco és Queipo de Llano tábornok látta el. Az utóbbit leszámítva a tábornokok közül egynek sem voltak a konzervatív reakciótól eltérő törekvései. Ennek a reakciónak akkor viszont már gazdagodtak jellemvonásai, hiszen ekkor már megkezdte a fegyveres ellenforradalmat a lakosság többségétől megválasztott kormány ellen. A katonatisztek felkelése mögött a nagyhatalmú külső támogatókon kívül ott állt a nagybirtokos, a nagytőkés osztály is. A hadsereg kész egységein kívül, amelyet a tábornokok és főtisztek vezettek a köztársaság ellen, az ellenforradalomnak még két más szervezett segédesapata akadt: a carlistáké és a Falangeé. Mindez bizonyos fokig területileg is kiüt-között. Északon a carlisták ereje volt számottevő, délen, Sevillában a Falange volt befolyásosabb. Az ellenforradalom gerincét mindenütt a hadsereg alkotta, amelynek vezetői az egyszerűbb konzervatív reakciót képviselték, az alfonzista restaurációt tervezték. Minthogy azonban a felkelés nem aratott győzelmet, hosszas polgárháborúra kellett berendezkedni és így a baloldali, köztársasági erők, a nép ellenében a reakció egységfrontja fennmaradt, a három jelentősebb politikai irányzat: az alfonzista, carlista és fasiszta vállalva küzdött a népfront baloldali egységfrontja ellen.

Miként azonban a népfronton belül is jelentkeztek társadalmi-politikai eltérések, ellentmondások, a reakció tábora egysége sem volt sűrűlódásmentes. A harcoló felek szemmel tartották és jóideig paralizálták egymás kiugró akcióit. Teljes fordulat ebben a fázisban a reakciós hármasszövetség felborulását jelentette volna. Emellett a tábornokok között személyes féltékenykedés is mutatkozott. Hetek-hónapok elteltével a belső erőviszonyok a felkelők táborában is megváltoztak. A tábornokok közül Franco emelkedett ki legerősebbként, aki az afrikai hadseregre támaszkodhatott. Legveszélyesebb riválisa, Mola tábornok homályos körülmények között repülőszerencsétlenség áldozata lett, többi vetélytársának befolyása visszahanyatlott, vagy nem mérkőzhetett az övével. A Falange tömegbefolyása gyorsan növekedett (az egyedüli engedélyezett modern politikai párt volt) — a monarchista párt és a Gil Robles-féle CEDA ekkor már felbomlóban volt. Gil Robles különben is lehetetlenné volt téve azáltal, hogy a júliusi napokban nem volt hajlandó féreérthetetlenül a felkelés oldalára állni. Csak akkor szánta el magát, amikor biztosítékokat látott az összeomlás ellen, azonban a párt jelentősebb vezetői (José Antonio, Serrano Suñer, Fernandez Cuesta) a köztársasági kormány foglyai voltak. Nagyobb szabású politikus hiánya közrejátszott, hogy a Falange sem belpolitikailag, sem nemzetközi elismerésben nem tudta elvitatni a tábornokok vezetését. Nem tudta ezt megtenni a carlista mozgalom sem, amely archaikus természetével erre nem volt alkalmas. Ha azonban a Falange és a carlisták nem is tudták elvitatni a vezetését, veszélyeztetni mégis tudták azt, s a Nemzeti Mozgalom (Movimiento Nacional) vezetői ezzel számoltak is.

Az 1936 júliusi felkelés után néhány héttel, mikor már kialakult az új hierarchia, Francot a tábornoki vetélytársak elismerték főparancsnoknak, majd a kormány vezetőjének, s a személyi vetélkedés háttérbe szorult, méginkább előtérbe nyomult a politikai program meghatározásának szükségessége. A katonai és kormányapparátus megszerzése mellett ennek a feladatnak a bevezését is Franco és közvetlen környezete vállalta magára. A program kialakítása nem annyira tételesen, mint gyakorlati küzdelmekben, gyakorlatiasan történt. A hadsereg tisztikaru 1936-ban maga sem világosan elhatárolt célkitűzése-kért fordult a kormánnyal szembe, hanem a magyar 1919-es szegedi tisztikülönítményekhez hasonlóan, osztálykasz-érdek, érzelmek, előítéletek fordították szembe őket a születő új világgal. A nemzeti Spanyolország területein a polgárháború éveiben mindenütt ez a fajta tisztikar gyakorolta a teljhatalmat és a polgári kormányzat ennek árnyékában bújt meg. A tisztek között természetesen voltak falangisták és carlisták is, de elsősorban feljebbvalóknak, a hierarchiának engedelmeskedtek, s Franco itt biztosította híveinek túlsúlyát. Lassan — ismét a magyar ellenforradalomhoz hasonlóan — kiderült, hogy a monarchista restauráció nehézségekbe ütközne (a nép sem akarta, a tisztek egy része sem, a carlisták és a falangisták különböző indokok alapján szintén ellenezték), és így, mintegy magyar mintára, Spanyolországban is megszületett a király nélküli királyság, amelyben Horthy szerepét Franco töltötte be.

A hatalom konszolidálódása — amely a nagybirtokos-nagytőkés blokk érdekeinek tiszteletben tartását jelezte, carlista és falangista ellenállásba ütközött. A carlisták — a

magyar legitimistákra némiképp emlékeztetően — nem törődtek bele a monarchia elnapolásába, s külön katonai szervezkedésbe kezdtek (ami annál könnyebb volt, mert 1936 őszén és telén a carlisták és falangisták még külön miliciákban harcoltak), amiért Franco a carlisták politikai vezérét, Fal Condé-t csakhamar Portugáliába száműzte, s csak azért nem ítélte halálra, mert tartott a carlisták főerősségének, a navarrai Vendéének lázadásától.¹⁸

A carlisták mellett Franconak hamarosan a Falangeval is meg kellett ütköznie. A falangista ellenzék volt a veszélyesebb, minthogy ennek szociális színezete is volt és némi külpolitikai támogatásra számíthatott. A Falange vezére az igazi vezetőik távolléte folytán L. M. Hedilla, egy régi falangista munkás lett. Hedilla értelmiségellenes, náci-típusú vezető volt, aki elnyerte a Franco-környezettel szemben Faupel német náci-katoná nagykövet rokonszenvét. Mikor Franco madridi ostroma csődöt mondott, akkor megnövekedett a falangista ellenzék, akik a kudarcot annak tudták be, hogy Franco a „nemzeti forradalmat” kismérmizte és maga köré gyűjtötte a régi rend politikusait. A falangisták éberenszelmet tartották a monarchista vezetők, arisztokraták gyülekezését Franco zászlaja körül, s velük szemben bizonyos szociális reformokat szorgalmaztak.¹⁹

A falangisták ezután Franco ellenében tárgyalásokat kezdtek a carlistákkal, közös összefogásra. 1936 telén és 1937 koratavaszán egy sor Franco-ellenes összeesküvés indult el a Falange vezető köreiből. Franco viszont elébük vágott, erőszakosan egyesítette a két pártot, s rövidesen letartóztatta L. M. Hedillát és közvetlen híveit. Ezzel a német Gregor Strasser-féle ellenzékét Franco egyidőre lefejezte. Mindezt nem azzal a szándékkal tette, hogy az egységes pártnak átengedje a tényleges vezetést, hanem azért, hogy „azoknak túl befolyásos vezetőit félreállíthassa”.²⁰

A Falange köreiből még később is meg-megindult hasonló szervezkedés, amely hol Franco, hol még gyakrabban a körülötte található, 1931 előtti konzervatív politikuskok eltávolítását követelte. A Falanget azonban 1937 elejétől kezdve, Serrano Suñer főtitkárrá nevezésével, fokozatosan átgyúrták és respektábilissá tették. A Falanget tényleg egyesítették a carlistákkal és az egyesült pártnak az állam mindenkorai vezetője, jelen esetben Franco, lett a vezére. Az egyesült párt főtitkára, S. Suñer és Franco olyan szervezeti szabályzatot fogadtatott el, hogy a pártnak az állami hierarchiát kell támogatnia, s a párt vezetőit, az irányító tanács tagjainak többségét felülről lefelé a párt vezetője nevezte ki. Így 1937 folyamán az ellenzéki Falangeból Franco támasza lett.²¹

Mindebben nagy szerepet játszott Franco egyik legközelebbi munkatársa, a Nemzeti Mozgalom sűrű eminenciása és ideológusa, Serrano Suñer. S. Suñer a jezsuiták neveltje volt, a bolognai egyetemen szerzett ügyvédi diplomát, Franco sógora lesz, s egyúttal a CEDA ifjúsági tagozatának vezetője, amelyet, mint láttuk, az 1936-os választások után a Falangeba hajózott. Németország és Olaszország csodálója, Hitlerre csak vallásellenessége miatt neheztelt. Barátja volt José Antonionak és a többi falangista vezetőnek. A lázadó, radikális Falanget azonban állami útra terelte, a nemzeti egység, a hierarchia tiszteletére szorította. 1938 februárjától a Falange vezetése mellett belügyminiszter és sajtóügyi és propagandaügyi miniszter. A kormányban az angol-francia irányzattal szemben ő képviseli a tengelybarátságot, de egyúttal az arisztokrata, konzervatív-reakciós Alba—Jordana vonallal szemben belső reformokat sürget, s a német—olasz típusú radikális fasizmusnak ad hangot. A belső erőprózában Serrano Suñer elképzelése kerekedett felül és 1938-tól kezdve a falangista állam nemzeti-szindikalista állam lett. Meghirdették a Munka Chartát, amely ugyan tartalmazta a munkára való jog követelését, szólt arról, hogy a munkanapnak nem szabad túl hosszúnak lenni, hogy fizetett szabadságot kell adni a munkásoknak, de mindezt nem foglalta pontosan törvénybe, s így az

2.

¹⁸ H. Thomas: i. m. 359. 438. l.

¹⁹ A német párt tömegsikerében és a spanyol sikertelenségben nem egyszerűen a programok átütő erejét vagy a vezetők képességeit kell látnunk. A német náci mozgalom a gazdasági válság éveiben szerzett tömegbefolyást a munkanélküliek százeirei, milliói körében. Ez az új tömeg volt az, amely azután visszahatott a náci-párt társadalmi platformjára és annak radikális szociális színezetet is adott. Ezzel szemben a spanyol párt már a gazdasági válság után bontott zászlót, s maga mellett találta az igazán ellenzéki szocialista, kommunista és anarchista mozgalmat. A jelszavakat hiába vette át, mindez csak erőltetn visszatükröződése volt a német—olasz fasizmus sikereinek. 1936 után pedig, amikor a Falange már nyíltan az ellenforradalmi reakció rohamcsapata lett, eleve rendkívül szűk horizont nyílt számára, hogy a népfront valóban szociális platformjával szembefordulva, a konzervatív reakció oldalán szociális reformokat sürgesen. Ekkor különben, mint láttuk, a Falange maga is átalakult, s a „régí zárdával” szemben — amelybe többen kerültek az alsó kispolgárság köréből —, most a jólszituált rétegek áramlottak a pártba, ami ugyancsak a Hedilla-féle platform ellenében hatott. A radikális fasizmus irányzata így nem egyszerűen vezetők és ideológusok elképzeléseitől, hanem történeti helyzetektől, a pártok szociális szerkezetének alakulásától függött.

²⁰ Wodianer 1937. febr. 27-i levele, O. L. Kün. p. 29. l., 248. cs., P. Broué és É. Témine könyvében idézik, hogy Faupel a német külügyminisztériumot arra sarkallta, hogy lépjen fel Hedilla megkegyelmezése érdekében, mivel a kivégzés „mind szociális, mind politikai szempontból hibáztatható lenne”. — I. m. 399. l.

²¹ P. Broué et É. Témine: i. m. 392—402, H. Thomas: 540—541, 553—556. l.

önkényességnek széles teret engedett. A Munka Chartával egyidejűleg (részben már régebben) feloszlattak minden szakszervezetet, kötelezővé tették az állami szakszervezeteket, betöltötték a sztrájkokat. A Munka Charta egy kissé emlékeztetett Primo de Rivera kísérletére, azzal a nagy különbséggel, hogy most a szakszervezeteket a szó szoros értelmében szétverték, az egész rendszer a győztes ellenforradalom talaján jött létre, ahol a munkásoknak (mint régen a szociáldemokrata szakszervezetet képviselő L. Caballeronak) nem biztosítottak helyet.

A Franco-diktatúrát a spanyol párttörténet a nagyburzsoázia és a nagybirtokosok legreakciósabb csoportjai diktatúrájának tartja, amely közvetlenül a hadsereg, az egyház és a Falange erejére támaszkodik.²² Ezzel elérkeztünk a már győztes ellenforradalmi rendszer fasiszta jellegének meghatározásához. Az elsődleges sajátosság az, hogy ez a rendszer nem egyszerűen saját belső erejéből, hanem minden bizonnyal elsősorban a német — olasz támogatás és a vétkes francia — angol non-intervenciós politika következtében győzött. Mindez utal a belső ellenforradalom gyengeségére. Emellett láttuk, hogy a reakció tábora nem volt egységes. Koalíció jött létre a konzervatív reakció és a radikális fasiszmus frakciója között. A Franco-rendszernek ez a balanszírozás adta meg a sajátos profilját. Egyszerre támaszkodott mindkét erőre, de végeredményben inkább a konzervatív reakció jellemezte. Ennek volt egyik jelentkező formája a Falange renitens szárnyának lefejezése, majd a párt átalakítása, a földosztás teljes visszaállítása,²³ a közoktatás visszaadása az egyháznak, sőt a német — olasz befolyás rovására az angol és részben francia kapcsolatok hangsúlyozott felelevenítése.

Ugyanakkor igaz az is, hogy Francoval nem egyszerűen a restauráció győzött. Itt is bebizonyosodott, hogy egy forradalom és ellenforradalom után az ancien régime-et nem lehet egyszerűen visszaállítani. A háború idején a Franco-rendszer elsősorban a hadsereg, katonai közigazgatásra, s mellette az egyházra és a Falangerre támaszkodott. A hármastartópillér egyike azonban a Falange volt. Az ellenforradalom győzelmét követte a megtorlás, s a Falange a megtorló gépezet részévé vált. Spanyolország a rettegés birodalmává lett. Ciano még három hónappal a háború befejezése után is azt jegyezte fel spanyolországi útinaplójába, hogy Madridban naponta 200 — 250, Barcelonában 150 és Sevillában, ahol pedig 1936. július 18-án mindjárt győzött az ellenforradalom, még három évvel később is naponta 80 embert végeztek ki.²⁴

A terror vált a rendszer alapjává. A fizikai terrort kiegészítette a szellemi terror. Ennek azonban az volt a sajátosága, hogy kettős bázisra épült: mint szervezett szellemi-ideológiai testület, egyaránt befolyásolta az egyház és a Falange. A közös elem a kettőben az alárendeltség, az egység, az állami hierarchia tiszteletének megkövetelése volt. A két szerv között azonban állandó volt a surlódás, az iskolai oktatás körülhatárolásától kezdve az országos politikai kérdésekig. Ugyanakkor azonban egyik szerv sem tudott korlátlan hegemoniára szert tenni. Az állami hierarchia szentségének, a teljes alávetésnek tanítása mellett nagy szerepet kapott a spanyol nacionalizmus ápolása, amely összességében a nagy nemzeti múlt, s ezzel a nagy katolikus múlt tanításával. A spanyol nacionalizmus a háború végére azonban olyan surlódásokra is vezetett, hogy Franco és a körülötte levők megtagadták Hitlerrel és Mussolinivel Spanyolország teljes elkötelezettségét a háborúban, amiben az angol — francia orientáció befolyása mellett természetesen az óvatosság játszott a legnagyobb szerepet.

A kül- és belpolitikai jellemvonásokat összegezve tehát megállapítható, hogy az ellenforradalom stabilizálta a régi uralkodó osztályokat, amelyeket természetesen kiegészítettek az új-gazdagok. A hadsereg, az egyház, az állami bürokrácia tartópilléreit kiegészítette a Falange és a német munkafontra emlékeztető állami szakszervezetek intézménye. A politikai intézményekben tehát, csakúgy mint a szellemi életben a fasiszta szervek, az ideológia jelentős szerepet kapott, de nem jutott hegemoniára, s a Franco-diktatúra a konzervatív reakció és a radikális fasiszmus kettős bázisára épült. E kettősség a második világháború végéig módosult. A Falange befolyása visszaesett, a monarchista-konzervatív politikusok erőre kaptak. Mindezt Franco maga is támogatta. E folyamat meggyorsult 1945 — 46-ban a fasiszmus nemzetközi veresége után, amikor a nemzetközi közvélemény száműzte a Hitler — Mussolini segítségével hatalomra segített Franco-rendszert a nemzetközi szervezetekből és magából az Egyesült Nemzetek Szervezetéből. A Falange azonban még jóideig hatalmon maradt, és a hatalomból való kiszorulásának újabb fázisa csak sokkal később, 1956 — 57-ben következett be. A Franco-rendszer azonban ezzel még nem vesztette el ultra-reakciós, terrorista jellegét.

²² Historia del Partido Comunista de España. 211. l.

²³ Pietro Nenni: La guerre d'Espagne. Paris. 1959. 28. l. — E rendeletet csak a polgárháború befejezése után, 1940. febr. 24-én hozták meg.

²⁴ Idézi H. Thomas: i. m. 607. l., Historia del Partido... 212. l.